

Szláv eredetű tájszavak: *magyarka, piroska, siska*

1. Kézbe véve nem nyelvészeti tárgyú régebbi kiadványokat, különféle jellegű feldolgozásokat és monográfiákat, melyekről egyre többen állapítják meg, hogy milyen sok érdekes és fontos nyelvi anyagot is tartalmaznak, különösen azonban a levéltárak, elsősorban az Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) szinte áttekinthetetlen mennyiségű XVI–XVIII. századi anyagában búvárkodva óhatatlanul az ismert latin szállóige jut az ember eszébe — némi módosítással: *habent sua fata verba*.

Nem kevés ugyanis azon szavaknak a száma, amelyekről a porlepte régi írások átböngészése után sokszor hosszú évszázadok elmúltával csak napjainkban szerzünk ismét tudomást. Hogy csak néhány példát említsek: Ki tudja ma már, hogy a XVIII. században Tokaj-Hegyalján használatos volt a *barelka* 'kis úrtartalmú hordó', hogy a XVII–XVIII. században a mai Nyugat- és Közép-Szlovákia egyes vidékein mennyire mindennapos volt a *dany* 'adó', *dany* 'adópénz', hogy a XVII. század elején a mai Kelet-Szlovákia területén a juhoknak egyebek közt nemcsak vadrepce, de *horcsica* 'ua.' is táplálékul szolgált, és ugyanazon a tájon akkoriban a szekerhez nemcsak istráng de *licsak* 'ua.' is tartozott. Pedig ezek a nyilvánvalóan egykori tájszavak — jó néhány társukkal egyetemben — az OL. anyagából kétséget kizáróan igazolhatók. Csak éppenséggel eddig a nyelvészek, de általában a történészek vagy az etnográfusok sem vették számba a létezésüket. Sajnálatos tény egyébként, hogy a magyar nyelvészeti kutatások sokszor mennyire a kiadványokra alapozódnak csupán, pedig a feudális kori kiadatlan írásos emlékek sokrétűsége és gazdagsága olyan potenciális kincset rejt még magában, amelyet például mind a történeti nyelvjáráskutatás, mind a szó- és jelentéstörténet rendkívül jól hasznosíthatna.

Még csak egyetlen példa erre: A nyelvjárásokból és a nyelvtörténetből egyaránt ismerjük a *díbdáb* 'haszontalan, jelentéktelen dolog' (1597: TESz.,¹ MTsz.) és a *diribdarab* 'abgebrochene Stücke, kleine Stücklein' (1372 u./1448: TESz.; MTsz.) ikerszókat, de a R. *dibdarab* szóról nincs tudomásunk. Holott Újfalussy Lászlóné Pongrácz Anna arany és ezüst készletének XVII. századi összeírásában ez áll: „egy Darab Termis Kallaris Ezüstben foglalt hol-mi *dib darab* Ezüst eszközt” (OL. Radvánszky cs. lt. 81. cs. IV. o. XX.). Ez a *dib darab* lehet a *dib dáb* és a *dirib darab* kontaminációja, de létrejöhetett a *dirib darab* összerántása révén is. Ez esetben viszont közbülső láncszem volna a *dib dáb* és a *dirib darab* között és alátámasztaná azt a feltevést, amelyet a TESz.

¹ A dolgozatban használt rövidítések felsorolását l. a TESz. I. kötetében.

nem tart valószínűnek, hogy tudniillik a *díbdáb* a *diríbdarab* ikerszó összerántásával keletkezett.

Vannak viszont a magyar nyelvnek olyan szavai, amelyek időnként valaminek a kapcsán fölbukkannak, netán még a származásukról is szó esik, azután ismét feledésbe merülnek, míg valamilyen apropó megint felszínre nem hozza őket. Itt van pl. a R. *belc* ~ *belcs* szavunk, amelyről az OKISz. és a Századok (40:208) egy-egy adata alapján az EtSz. nem tudta eldönteni, hogy *belc*-nek vagy *belcs*-nek hangzott-e, 'weiß' jelentését pedig megkérdőjelezte. Kniezsa, SzlJsz. 595 ugyancsak e két adatra támaszkodva tárgyalja, mégpedig a kétes eredetű jövevényszavak között, egyértelműen *belc* formában, szintén megkérdőjelezett 'weiß', ill. 'blond' jelentésben. Mindamellet nagyon valószínűnek tartja Zolnai Gyula magyarázatát, amely szerint szavunk a szláv *bělъ* 'fehér' szóval függ össze, dacára annak, hogy a régi adatok olvasása bizonytalan. Minden bizonnyal a *belc* olvasat a helyes, s csupán megemlítem, hogy a Századok (40:208) alapján idézett *belcs* az eredetiben következetesen *belcz*-nek van írva, s ez a *cz* graféma az 1635. évi sárospataki összeírásban jelölhetett *c*-t, de gyakrabban *cs*-t is. Egyébként a szó ilyen összefüggésekben található: „Veres *belcz* eökor No 1.” (OL. U et C Fasc. 40. No. 40), „öreg *belcz* tehen Nro. 1.” (uo.), „Negyed füre kelő feir *belcz* tulok Nro. 2.” (uo.), „Harmadfüre kelő feir *belcz* tino Nro. 2.” (uo.). A szó már Fogaras 1632. évi inventáriumában is szerepel, ugyancsak *belcz* alakban, amelyben a *cz* írásjel — a sárospataki szöveghez hasonlóan — a *c* és a *cs* hangra egyaránt vonatkozhatott. A Fogarasról 1632-ből idézhető adatok a következők: „Feýer *belcz* Tehen N 4.” (OL. UC Fasc. 14 No. 39), „Feýer *belcz* Tinok N 4.” (uo.), „Feie'r *belcz* Bika N 1.” (uo.). Jelentése tehát mind Sárospatakon, mind a délkelet erdélyi Fogarason minden bizonnyal 'világos színű; szőke (szarvasmarha)'. Alátámasztja ezt Szendrő 1610-ből származó összeírásában a *belja* színmeghatározás is, amely származás és jelentés tekintetében egyaránt a *belc* ~ *belcs*-hez kapcsolódik: „Egi Tavalj *belja* ökor tino” (OL. U et C Fasc. 120 No. 1), „Egi Veres *belja* öreg[h] fejös tehen” (uo.), „Egi *belja* öreg[h] fejös tehen” (uo.), „Egi veres *belja* öreg[h] tehen” (uo.). Aligha lehet tehát vitás, hogy a XVI.—XVII. században az északkeleti nyelvterületen a világos színű állatokat tájegységenként változva szláv eredetű kifejezésekkel is jelölték.

Tájszavaink sorsát illetően csupán még egy példát szeretnék megemlíteni, amely szintén ehhez a földrajzi területhez és az állattenyésztéshez kapcsolódik. Ez pedig a R. *csarna* szó, amely az EtSz. szerint igen valószínűleg a. m. 'schwarz', s talán a kelet-szláv nyelvjárásból került át a magyarba, a XV—XVI. századi adatok ui. Borsod és Szabolcs megyéiből valók. Ezzel szemben Kniezsa a *csarna* szót munkájába (SzlJsz.) be sem vette, holott magyar szövegben is szerepelt (l. NySz.). Pedig a *csarna* — amelyet magam helyi átvételnek minősítettem (l. NyK. 68:400) — az északkeleti magyar nyelvjárá-sokban még a XVII. században is élt, amint ezt a következő adat is igazolja: 1635, Sárospatak: „Tuaaly *Czarna* wészö No 1” (U et C Fasc. 40 No. 40). Tehát ebben az esetben is abból a valós helyzetből kell kiindulnunk, hogy a *csarna* egykor a magyar tájszókincs szerves eleme volt.

2. E gondolatok jegyében foglalkozom a nép- és szaknyelvi *magyarka*' R. *piroska* és R. *siska* szavakkal is, amelyek az élet különböző területeihez kapcsolódnak és közös vonásuk csupán annyi, hogy valamelyik szláv nyelvből származnak.

Magyarka

A *magyarka* szó egy bizonyos szőlőfajta jelöl, s pl. a Buda vidéki szőlősgazdák szóhasználatában ma is él (l. NéprÉrt. 39:57). E tájszavunk sem a nyelvtörténeti, sem etimológiai, sem köznyelvi szótáraink, sem pedig az MTsz. anyagában nem található meg. De nem tett róla említést Kiss Lajos sem, amikor a magyar szőlő- és borfajták szláv eredetű neveit vizsgálta meg (NyK. 70:397–408; a szőlészettel és borászattal kapcsolatos legfontosabb — első-sorban nyelvészeti szempontból lényeges — irodalmat is l. itt). Napjainkban a *pirosszlankamenkával* azonos származású *fehérszlankamenkának* egyik legismertebb szinonimája a *magyarka* (l. Csepregi Pál—Zilai János, Szőlőfajtáink. Ampelográfia. Második, átdolgozott kiadás. Budapest 1960: 189). Úgy látszik azonban, hogy a múltban egyes vidékeken vörös bort adó szőlőfajtákra is vonatkozhatott.

A *magyarka* szó létezését a magyar nyelvből csak kései adatokkal tudom igazolni. A tőlem ismert legkorábbi előfordulása ugyanis Bernolák szótára, ahol azonban nem szőlőfajt, hanem dugványt, pontosabban bujtást jelent: *Sadzar* 'vivi radix, semen vineaticum; ein Fächer, Senker, Ableger, oder Setzling mit Wurzel, z. B. eines Weinstocks; *magyarka*, élő gyökeres plántálás, plántálni való tsemete'. Syn. Sad'ba, Sadek, Sad'ka, Sadeňina, Sadžník, Presadňik. vulg. *Madarka*, Reclinek. boh. Fazar, Reblink, Sazeňice (Bernolák). Szótárának anyagát Bernolák a XVIII. század utolsó évtizedeiben gyűjtötte össze, s 1811-re az ötkötetes mű nyomdakész állapotban volt (l. K. Habovštiaková, Bernolákovo jazykovedné dielo. Bratislava 1968: 11–2), de csak Bernolák halála után, 1825–1827-ben látott napvilágot a szótár. Az utolsó kötetben levő magyar—szlovák rész a *magyarka* szót nem tartalmazza.

A XIX. századi szakirodalomban a *magyarka* mindig egy bizonyos szőlőfajtára vonatkozik, így például 1833 (Pest és Buda vidéke): „Ich enthalte mich, hier von der *Magyarka* und der hellrothen Fleischtraube zu sprechen, die in unseren Ofner Weingebiete, als ganz neue Ankömmlinge, zu betrachten sind” (Franz Schams, Ungarns Weinbau. I—II. Pesth 1832—3; II, 71); 1834: „Scháms . . . dicsiri a' *Magyarkát* és a' Rózsa szöllöt: mert nem rothadván jó bort adnak: ezek Bánátusi Versetzi, 's Fejéregyházi fajok: de a' *Magyarka* késő éréséért bajosan lenne hozzánk való [ti. Kolozsvár környékére — G. F.]; inkább a' Rózsa-szöllő . . .” (Haller Ferenc, Az ugaros szöllő-mivelés . . . A' Kolo'svári tájékhöz mérsékelve . . . Kolo'svárott 1834: 84); 1859: „*Magyarka*, (szlankamenka), szeremi faj, lugosra alkalmas” (LETENYEI LAJOS, Szőlészeti tájrajz. Fehérmegye válvölgyi s tabajdi szőlőmivelés esmertetése, tanulságos észrevételekkel a mai szőlőipar fejlesztéseül. Pest 1859: 66); „*magyarka* 'fehérszínű szőlőfajta' (szlankamenka) . . . Színváltozatának *pirossmagyarka* és *sárgamagyarka* egy kihalónak pedig *zöldmagyarka* a neve” (SzegSz. II, 74); „szlankamenkamagyarka 'szőlőfajta': újabb magyarka, amelynek sárgás a szeme” (i. m. 511).

A magyarnál másfél évszázaddal korábban jelenik meg a szó a szlovákban, mégpedig a Bernolák által szótározott 'bujtás' jelentésben és így használatos ez a kifejezés a Kis-Kárpátok vidékén még napjainkban is. Példák: 1652: „dal sem yamy Waxl giesery delati co se *maderki* sadily” (OL. Nádasdy cs. nádasládányi lt. Okir. I. 289/A: 412); 1728, Brestovany: za 100 *magyarok'* (Jazykovedné štúdie 9: 230); 1792: „zakládag Dolówki: Iebo mladé *Maderki'*” (J. Fándly, Piňní domagší hospodár I—II. W Trnawe 1792; II, 53); „abi sa

Hnog, ań Ríwa a *maderkowého* Koreňa ňedotkól" (i. m. 64); 1820, Brestovany: „*maderky* zahibovaly" (Jazykovedné štúdie 9:230); 1822, Brestovany: „jam z *magyarkami*" (uo.); 1891, Bošácka dolina: *maderek, maderka, maderky* 'viničný prút' (Slovenské pohľady XI, 319); Brestovany: *maderka* 'ker, hlava ziskaná jednoduchším spôsobom, tzv. »potápancami« (Jazykovedné štúdie 9:234: *dotahovka* alatt).

Tekintettel a történelmi körülményekre és a *magyarka* szőlőfajta déli eredetére (a fenti magyar adatokon kívül l. még Csepregi—Zilai i. m. 151, 189), az látszik a legvalószínűbbnek, hogy e szavunk nem magyar képződmény, hanem szerb-horvát jövevény, míg a szlovákba a magyarból került át. A szerb-horvátban a magyarsággal érintkező területeken ismert szőlőfajta a *madžarka* ~ *madžaruša*, vö. 1852: *Madžárka* = *Madžaruša* 2. 'grožje bijelo (tvrdijeh zrna); Art Weintraube; uvae genus' (Iveković—Broz I, 651); *Madžárka* = *Madžaruša* b. 'vrsta vinove loze u Srijemu' (HASz. VI, 370).

Az adatok főként szerémségi vonatkozásúak, így minden bizonnyal igaza van Andrásfalvy Bertalannak, aki egyebek közt ezt írja: „Szerémségből terjedhetett el az országban az ún. *Szerémi-zöld* szőlőfaj. Ugyancsak feltevé-sünk mellett szól az is, hogy e vidék elpusztulása és az azt követő népesség-csere után a délről felnyomuló délszláv lakosság épp a fehérborfajtákat jelölte a következő nevekkal: *Magyarica* (másutt *magyarka*), Szlankamenka . . . Ezeket a fajokat nyilván itt találta" (NéprÉrt. 39:58).

A *magyarka* tehát a szőlő-illetőleg bornevek azon sorába tartozik, amelyek a szerb-horvátból kerültek be a magyar nyelvbe, mint pl. a *dinka* (TESz. I, 640; erre l. még Kiss: NyK. 70:403), *kadarka* (TESz. II, 301), *szlankamenka* (Kniezsa, SzlJsz. 478), *zelenka* (Kiss: NyK. 70:403) stb. A szerb-horvátban a *-ka* képző gyakran használatos az olyan szőlőneveknél, amelyeket helységek-ről, vidékekről neveztek el (l. Kiss: NyK. 70:403), de segítségével — egyéb szláv nyelvekhez hasonlóan — létrehozhatók olyan képződmények is, amelyek alapszava személyt, népet, nemzetet, nemzeti hovatartozást jelöl. Esetünkben olyan szőlőfajtát, amelynek termesztésével a magyarok révén ismerkedtek meg déli szomszédaink. S egyáltalán nem lehetetlen, hogy e szőlőfajta korábbi magyar neve a népnyelvben *magyar szőlő*, illetőleg rövid alakjában *magyar* volt. Ennek a kérdésnek az eldöntése azért nehéz, mert a különböző vidékeken egy-egy név nagyon gyakran más-más szőlőfajtára vonatkozott, és ma már csak a nyelvi alapon szinte lehetetlen megállapítani az egykori *magyar (szőlő)* pontos jelentéstartalmát. Mindenesetre tény, hogy régebben létezett a *magyar (szőlő)* elnevezés, vö. 1829, Apc: „*Magyar szőlő*, másutt Nyárhajú, vagy Mehlweisse a' neve" ([Görög Demeter] Azon sokféle Szőlő-fajoknak Lajstorma, . . . A' Bétsi Magyar Újság mellé Toldalékol. Bétsben 1829: 80; — a továbbiakban: Lajstroma); 1829, Esztergom megye: „Veres bornak valók. Fekete *Magyar*" (Lajstroma 100); 1831: „A' veres bortermesztésnél szinte elég annyi fajta, mellyek között legjelesebb a' nemes k é k m a g y a r s z ő l ő, a' kedves K a d a r k a. Ez magyarország' szőlőinek legnagyobb részében legelső becsben vagyon, és csupán annak töppedt bogyóiból készül amá híres Ménési aszabor; korán érik, mindenkor termékeny . . ." (Schams Ferencz, Magyar Ország' szőlőmíveléséről való vi'sgálódások . . . Magyarázta Lencsés J. Antal. Pesten 1831: 36); 1859: „Veres bortermő szőlőfajok . . . a) Korán érők: . . . Fekete *magyar*, a többi feketénél előbb érik, nagy fürtű, gömbölyű bogyójú, dús festanyaggal bir, nem tömött fürtei szüretig megasznak, s így eltarthatók" (LETENYEI: i. m. 66).

Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a XVIII. sz. első negyedében az ország északi részén előfordul a *magyari bor* kifejezés, vö. 1720: Hegyi veres Bor Ur[narum] 5 *Magyari* Ur[narum] 2' (OL. Balassa cs. lt. Kékkői uradalom 29. cs.). Persze lehetséges, hogy az idézetben a *magyari* jelentése a korabeli szóhasználatnak megfelelően 'magyar-, magyarországi' (erre l. a NySz. II, 665 adatait), de éppúgy vonatkozhat a *magyar (szőlő)*-ből készült borra is! Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy a magyaroktól megismert szőlőfajta és esetleg annak *magyar (szőlő)* megnevezése is adta az alapot a szerb-horvát *mađzarka* és változatai létrehozásához, ily módon juttatva kifejezésre a növény eredetét.

A török hódoltság idején a főként délről északra irányult nagy méretű belső migráció lehetett az elsődleges oka annak, hogy a sok helyütt kipusztult szőlőskertek felújítása és pótlása céljából a *magyarka* az ország északibb vidékein is kezdett elterjedni. Mivel azonban a fajtát illetően a szó nem pontosan körülhatárolt jelentéstartalmat hordozott, a szlovák nyelvben az újonnan megismert fajta az új szőlőtelepítések fogalmához kapcsolódott, s ily módon könnyen bekövetkezett a *szőlőfajta* → (*szőlőtelepítés*) → *szőlőbujtás* jelentésmódosulás. Így a szlovákban a *mađarka* mindvégig az új telepítés egyik módjának, a bujtásos szaporítás alanyának a megnevezésére állandósult. E szaporítási módot 1792-ben Fándly így írta le: „W Oberačke sebe naznač ňe rodňi a zlég Šlachtí Klč, abi si ho po Oberačke wikoreňil, a mesto toho, druhí lepší wsadzil, téš wčil na Znač, alebo k Zemi priňňi Klče, s kterích budeš *Maderki* zahibuwat, abi asnađ pres tuhú Zimu ňe zmrzľi” (FÁNDLY: i. m. II, 162). S a Bernolák által megadott 'bujtás' jelentésű *magyarka* a Nagyszombat környéki magyarság nyelvben feltehetően a környező szlovák lakosság szóhasználatát következtében vált elfogadottá.

A *mađarka* szó meghonosodása a szlovákban annál is inkább könnyebben megtörténhetett, mivel egyrészt a szó szerkezeti felépítése mindenben megfelel a szlovák gyakorlatnak, másrészt a tartalmi mondanivalója ('magyarhoz tartozó, magyarból való dolog, tárgy, személy') teljesen világos volt a szlovák számára. Hiszen a szlovák köznyelvi *Mađarka* 'magyar nő' (SlSJ.) mellett a szlovák népnyelvben használatos volt még a *mađarka* szó 'ruhaféleség' (Nové obzory VI, 240) jelentésben is. Igaz, ezek a képződmények későbbi keletkezésűek (korábban *Uherka* < *Uher* ~ *Uhor* 'magyar' volt), de azért bizonyos, hogy a magyarokkal érintkező szlovák nép már sokkal korábban ismerte és nyilván használta a *Mađar* – *Mađarka* népvét is.

A *maderka* változat *e* hangja éppen olyan távolsági disszimiláció eredménye, mint a szintén magyarból átvett hasonló alakú és jelentésű *kadarka* (vö. Jancs. I, 219: *kádárka* alatt; Kálal; TESz. II, 301) nyelvjárási változatában levő *e*, pl. Brestovany: *kaderka* 'kadarka' (Jazykovedné štúdie 9:230). Mindamellettt *e* változás bekövetkeztét egyéb szavak analógiás hatása is elősegíthette.

Hogy az elmúlt évszázadokban a magyar szőlőfajták mennyire nem voltak ismeretlenek északi szomszédaink szőlősgazdái előtt, azt még távolabbi vidékekről származó adatok is igazolják. A csehországi Mělník-ben pl. 1829-ben *Uhernitze* ~ *Uherka* (l. Lajstroma 25) nevű szőlőt is termesztettek. Ez az elnevezés — a *mađarka*-hoz hasonlóan — a származási helyre utal, ugyanis a cseh *Uher* 'magyar' -ice ~ -ka képzős származéka. Az *uherka* a cseh-morva népnyelvben rendszerint magyar eredetű, fajtájú mezőgazdasági terményt jelöl, a morvában pl. körte-, szilva-, cseresznye-, babfajtát (l. Fr. Bartoš,

Dialektický slovník moravský. V Praze 1903—6: 459: *uherka* alatt). A korabeli meghatározás szerint az *uhernice* ~ *uherka* „Setét kék, majd hosszúús szemű ritkás fürtű, Magyar szőlő. A' Deákok Uva stiptica, a' Németek Schlehentraube és Römernek! nevezik” (Lajstroma 25; egyébként szótározva is van, l. Jungmann IV, 718: *Uherčina* alatt). Azt persze nem állítom, hogy a *madarka* és az *uherka* ~ *uhernice* azonos szőlőfajtát jelölt, de esetünkben nem is ez a lényeg. Az analóg példával csupán arra akartam rámutatni, hogy a magyar szőlőfajtákat a felújításoknál és telepítéseknél az egykori Magyarország határain túl is felhasználták.

A jóféle szőlőnek ui. minden időben híre kelt, és az is megtörtént, hogy szükség esetén, vagy ha másképpen nem lehetett hozzájutni, a jó fajták alanyait ellopták. Hegyalján pl. 1641-ben így írtak erről: „Némelyek szőlőket ujonan ipetetnek is Emberseges Emberrek szőlőibul lopva az jo tövő és faja[!] szőlőknek veszejeket el lopiak lupon el metellik” (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1915: 336).

Piroska

Legjobb tudomásom szerint a *R. piroska* ételnévre ezidáig nem fordítottak különösebb figyelmet. Ennek egyrészt valószínűleg az lehetett az oka, hogy a szó viszonylag elszigetelten, egy szűkebb kör szókincsében élt, másrészt meg az, s talán ez a döntőbb, hogy kevésbé figyelmes olvasáskor az alakja alapján az ember tudatában szinte teljesen gépiesen a *piros* melléknévhez kötődött. A *piroska* a konyhaművészet szava volt és úgy látszik elsősorban Erdélyben használták. Receptje a XVII. sz. végétől kezdve egy évszázadon keresztül megtalálható a szakácskönyvek lapjain, így viszonylag pontosan megállapítható, hogy milyen ételféleségre vonatkozott.

Gundel Károly, a magyar konyhaművészet múltjának kutatója úgy véli, hogy az egykori *piroska* jelentése 'kapos túrós derelye, vajas morzsával, (l. GUNDEL K., A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVIII. század végéig. Budapest 1943: 339, 355). Ez a megállapítás csak annyiban szorul kiegészítésre, hogy a *kapos* jelző zárójelbe teendő, mivel az étel leírásából világosan kiderül, hogy a kapor nem volt feltétlenül szükséges kelléke e téztaféleségnek. Erre vö. 1693: „*Piroska* Végy igen szép turot, abban törj édnéhány nyers tyukmonyát, a' kalánnal jól tórd még, ha égy ke've's me'te'lt kaprot te'sze'lis bele', hane'mis, azomb[an] csinálly te'sztát, azt nyujts e'l, es darabonke'nt me'te'ld el, az kalánnal minde'nre' te'gy e'gy e'gy darabotskát, hajtogasd őszve', e's re'cze's re'zze'l vagy fával körül me'te'ld e'l, hánd forro vízbe'n forrald fel', sze'd ki, ad fe'l, fe'llyül vajazd me'g, re'sze'lt ke'nye'r be'lle'l hints me'g. lássad” (Szakács könyvecske Mellyet Elsőben Csiki Clastromban irtanak. etc. 1693. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, E. 73:57).

Csaknem betűhíven ez a szövege az 1695-ben Kolozsvárott kiadott szakácskönyv *piroska* receptjének is: „*Piroska* Végy igen szép jó Túrót, abba törj egynehány nyers tyukmonyát, és a' kalánnal jól tórd meg, ha egy-kevés metéltt kaprot tész belé, ha nem-is, jó affelől, azonba[n] tsinálly téstát, azt nyújtst-el, és darabonként metéld-el, a' kalánnal mindenre tégy egy-egy darabotskát, hajtogasd őszve, és ha vagyon, retzés rézzel vagy fával körül metéld-el, hánd forró vízbe, forrald-fel, szedd-ki abból, add-fel, fellyül vajazd-meg, és ha reszeltt kenyér béllal meghinted, lássad” (Szakács-Mesterségnek Könyvetskéje. Kolozsvár 1695: 87). Ezt a szakácskönyvet a későbbi évtizedek folyamán

változtatás nélkül még többször is kiadták. GUNDEL KÁROLYY szerint az 1698. évi kolozsvári kiadás alapján jelent meg újból a mű 1763-ban Kassán, 1785-ben Nagyszombatban és 1793-ban Kolozsvárott (Gundel i. m. 339). Tegyük azonban hozzá, hogy az első kiadás után készült még az 1742. évi nagyszombati és az 1755. évi kolozsvári kiadás is (l. Schram: Ethnographia 75:579). Itt jegyzem meg, hogy a Szakáts-Mesterségnek Könyvetskéje c. munka első kiadásának helyes évszáma nem 1698, ahogyan ez korábban el volt terjedve, hanem ahogy fent már idéztem, 1695 (erre bővebben l. SCHRAM: Ethnographia 75:579) és nagyon valószínű, hogy az Egyetemi Könyvtár kéziratosa szakácskönyvével közös forrása van, ha éppenséggel nem maga a kézirat szolgált a kiadás alapjául. Ez a kérdés még megvizsgálandó.

A NySz. a mű 1785. évi nagyszombati kiadását használta (ennek az anyaga egyébként a Nyr. 9. évfolyamában is közölve van), a *piroska* azonban a NySz.-ból hiányzik. Az akadémiai NSz. cédulaanyagában viszont megtalálható, mégpedig a szakácskönyv 1763. évi nagyszombati kiadásából idézve: „... és mint a' *piroskát* őszve hajtogatván,” (Szakátsmesterség: 85—86: NSz.); 1763: „... olyan mint a *piroska*, tsak hogy husból áll” (i. m. 15, 22, 221: NSz.); továbbá: 1795: *Piroska* 'ételnév' (Uj Szakáts-Könyv: 110: NSz.).

Úgy gondolom, hogy a *piroska* szót mind jelentése, mind pedig megjelenési formája alapján joggal sorolhatjuk azon ételneveink közé, melyeket a szlávól ismert meg a magyarság. Tekintettel arra, hogy ezt a tézstaféleséget erdélyi provenienciájú szakácskönyvekből ismerjük, amelyek nyilván az ottani nemesi háztartások szóhasználatát tükrözik vissza, így nagyon valószínű, hogy az átadó nyelv a lengyel volt. Ismeretesek azok a kapcsolatok, amelyek a XVI—XVII. században Lengyelország és Erdély főurai és nemessége között voltak. Ezek a kapcsolatok természetesen mind a lengyel, mind a magyar szókinccs bizonyos rétegeiben több-kevesebb nyomot is hagytak. Az ételféleségek közül pl. ilyen a *galuska* (TESz.), a *polyéka* 'leves' (Kniezsa, SzlJsz. 433) és társai mellett a *piroska* is, amely a lengyel R. *pirozek* átvételén alapszik. A régebben használt lengyel *pirozek* (l. Linde IV, 128; VarsóiSz.) a R. *pirog* ~ *pirog* (Linde; VarsóiSz.; Brückner 410; SlJP.) szóalak deminutívuma (ma *piroóg*, *-roga*, ebből *piroozek*, *-zka*), jelentése 'Art gefüllter Klöße' (Linde), ill. pontosabb fogalmazásban 'potrawa z kawałków ciasta cienko rozwałkowanego, w które zawinięty jest farsz z mięsa albo z sera, kapusty itp.; olyan vékonyra sodort tézstadarabokból készült étel, amelyben hús, sajt, káposzta stb. töltelék van' (SlJP.). A lengyel szónak ebben a formájában, a többi északi szláv nyelv megfelelő szavaihoz hasonlóan, végső soron az orosz *pirog* 'Art Pastete, Kuchen' a forrása (vö. Vasmer 360—1; Kniezsa, SzlJsz. 423; Machek, EtSlJC. 451).

A magyar *piroska* szó *-ka* végződése nem azonos — hogy csak az ételneveknél maradjak — pl. a *bobajka* 'élesztős tézstából készült karácsonyi sütemény', *galuska*, *siska* 'fánk' stb. eredeti *-ka* szuffixumával, mivel a hímnemű *pirozek*, plur. *pirozká* képzője szintén a hímnemű *-ek*. Néhány egyéb esethez hasonlóan azonban valószínűleg itt is a gyakran hallott genitivus partitivus *pirozka* alak rögződött meg a magyar fülemben, amint pl. feltehető ez a *dutka* 'kis értékű pénz' (TESz.), *ostyepka* 'füstölt juhsajt' (Kniezsa, SzlJsz. 364), *vargánya* (Kiss: MNy. 58:477) vagy éppenséggel a Zemplén megyei *piroha* 'derelye' jövevényszavaknál is. Ez utóbbi külön átvétel az ukránból, vö. ukrán *pyrih*, gen. *pyrohá* (Kniezsa, SzlJsz. 423), de szerintem forrásként számításba kell venni a szlovákot is, vö. 1660, Liptóújvár: „*piroh*y s twarohom” (OL. Ná-

dasdy cs. nádasladányi lt. Okir. I. 651). A *piroska* esetében a szó hangtestének ilyen állandósulását minden bizonnyal elősegítette, hogy a népi nyelvérzék a *pír*, *pírít*, *piros* szócsaládhoz tartozónak vélte, annál is inkább, mivel a *pírít* és származékai a sütési műveletekben egyaránt gyakoriak (erre vö. Hutás: MNyTK. 101. sz. 52).

Megtalálható ez a kifejezés a románban is: *pirosă* 'schiffenförmiger, mit Mus, Früchten od. Käse gefüllter Teig, gebacken od. gekocht: Piroge' (Tiktin 1174), s mivel a *-ă* végződés nem származhatik a szlávból, a román nyelvnek viszont ilyen típusú szóképzés nem a sajátja, ezért — véleményem szerint — a román *pirosca* közvetlen forrása minden bizonnyal az erdélyi magyar *piroska* volt. Megjegyzendő, hogy a román nyelvészek nem a magyarban, hanem a lengyelben és az oroszban keresik a román szó forrását. Vö. A. CIORANESCU, Diccionario etimológico rumano. Tenerife-Madrid, 1966:628 (Ezt az adatot KISS LAJOSNAK köszönöm).

Az erdélyi *piroska* szó és rokona, a zempléni *piroha* 'ua.' egymástól független átvételén kívül, mint ismeretes, az eredeti forrásul szolgáló orosz *nupóc* szó is átkerült a magyar nyelvbe, *pirog* ~ *pirogi* ~ *piroski* alakban. Előfordulását illetően megemlíthető, hogy Trócsányi Zoltán 1948-ban megjelent cikkében (Orosz szavak a magyarban 1848–49 óta. Nyr. 72:166–8) még nem vette számba. Nem közlik a régebbi lexikonok sem, pedig kétségtelen tény, hogy a magyarságnak már módja volt megismerkedni ezzel a kifejezéssel, mégpedig az irodalom révén. Jókai Mór ugyanis a Szabadság a hó alatt vagy a zöld könyv című regényében a hiteles helyszínrajz megalkotása okán így írt:

„— Vegyetek *pirogot*, szajkát, szbityenyt, kvaszt! . . .” (Budapest 1971: 15). Nyilván tudta azonban, hogy a korabeli magyar olvasónak a *pirog* szó önmagában nem sokat mond, tehát meg is magyarázta a jelentését: „A *pirog* különösen kívánja az italt. Lepény az, megtöltve vagdalt hússal, hallal, répával és káposztával; drága nyalánkság” (i. m. 16; ennek alapján közli ERDŐDI: Nyr. 77:452). A NSz. cédulaanyagában a *pirog*-ra nincs elfogadható adat. Az 1875-ből [a helyes évszám: 1873 — G. F.] *Csepreghy Ferenc*, A vízözön c. művéből idézett *pirók*: „Hiába sül a szép *pirók* lepény” (NSz.) nem tartozik ide, mivel itt a *pirók* — a cédulázó értelmezésével egyetértve — a. m. 'pirosra sült' és azonos a népnyelvi *pirók* 'pirosas, vöröses, vörhenyeges' (MTsz.) kifejezéssel. Még akkor is bizonyos ez, ha az idézet teljesebb szövege sem ad pontosabb eligazítást: [Anya beszél a fiához] „Apád vadászatának sem örülsz? | Hiába hoz magával őz fiat, | Hiába sül a szép *pirók* lepény: | Csak Ráchelt láthatd minket elfeledsz?” (*Csepreghy Ferenc*, A vízözön. Budapest 1873:12).

Az 1930-as években azonban a magyar konyhaművészet már kétségtelenül ismerte a *pirog* szót, illetőleg azt a tésztaféleséget, amelyet a *pirog* vagy az oroszban gyakran használt plur. *pirogi*, s ennek alapján: magyar *pirogi* — jelölt. Magyar Elek sok kiadást megért szakácskönyvei ugyanis megadják a „*Pirogi* (Orosz tészta)” receptjét (vö. Az inyesmester szakácskönyve. 2500 recept. Budapest 1937:51; Az inyesmester szakácskönyve. Új, lényegesen bővített kiadás. 1939:51). Az egyes számú *pirog* alakot 'orosz tészta, pástétom, hús és egyéb töltelékkel' értelmezéssel a negyvenes években már szótározták is (vö. Idegen szavak marxista magyarázatokkal. Szerkesztette Sándor Kálmán. Második bővített kiadás. Budapest 1949:145). Viszont az orosz szó kicsinyített többes számú alakjának átvétele az éttermekben büffékben stb. újabban látható *piroski* változat, amelynek receptjét az orosz ételkülönlegességek között közli pl. a Venesz József szerkesztette Szakácskönyv. Negyedik bővített ki-

adás. Budapest 1955:371. Mindamellett a *pirog* ~ *pirogi* ~ *piroski* a magyarban még nem vált általánosan ismert és elterjedt szóvá, elsősorban a vendéglátóipar és a konyhaművészet szakíncsébe tartozik. Az ÉrtSz. és az ÉKsz. sem dolgozta még be az anyagába.

Siska

Az elsősorban tárgytörténeti szempontból érdekesnek látszó 'tormenti genus; ágyúfajta' jelentésű R. *siska* szavunk időnként fölhívta magára a figyelmet, de származásának tisztázását komolyabban senki sem kísérelte meg. Mindenesetre már az is eredménynek mondható, hogy ma viszonylag pontosan tudjuk, valójában milyen ágyúfajtára is vonatkozott a *siska* elnevezés. A korábbi kutatók véleménye és a Kalmár János által közölt XVI. századi *siska* ábrája alapján megállapítható, hogy a R. *siska* „nevű ágyúcska egy nehezebb fajtája lehetett a szakállas csőnek” (Kalmár J., Régi magyar fegyverek. Budapest 1971:174; — az ábrát l. a 170. lapon; meghatározásához vö. Czuberka Alfréd, Kuruckori fegyverek. Budapest 1906:60, 85; Nagy László, Magyar fegyverek 1630—1662. Temesvár 1911:39; Saád Ferenc, A magyar tüzérségi szavak története. Pécs 1936:32; A magyar tüzér. A magyar tüzérség története. Budapest 1943:41).

A R. *siska* 'ágyúfajta' szóról Czuberka (i. m. 60) már a század elején kijelentette, hogy az szláv eredetű, s ezt az állítást feltételelesen el is fogadhatjuk, csak éppen a szláv elnevezés létrejöttének eddig még nem ismert körülményeit kellene hitelt érdemlően megvilágítani. Itt azonban több olyan nehézségbe ütközünk, melyek teljes elhárítása, úgy érzem, nem minden esetben kifogástalan.

A *siska* 'könnyű ágyúfajta' XVI—XVII. századi elterjedését és gyakoriságát számos nyelvi adat igazolja. Ilyenek a következők: 1542: „Ibidem Tharazk weres. Ibidem szerdahely *syska*” (Oklsz.); 1549: „Tormentum paruum ferreum *siska* vocatum” (Oklsz.); 1549: „*syska* ferrea” (Saád i. m. 31); 1552: „Tharazk. *Syska*. Mozar pattanthyw” (Oklsz.); 1552, Csurgó: „unus tharaczka bonus et optimus, item *syska* unus” (Századok XLII, 138); 1552—4 (kassai ágyúk között): „summa *syskarum* 11” (Századok XLII, 132); 1553: „Falconeta *syska* vocata” (Oklsz.); 1564: „Falkonetae 3 quarum vna nimis breuis *Sisca* vocata” (Oklsz.); 1594: „Restal *siska* agiastul No 1. Vagjon mas *siska* agi nelkeöl No 1” (Oklsz.); 1602, Körösszeg: „habet bombardas majores quarum altera vulgo taraczk, altera vero *siska* vocatur” (Századok XLII, 143); 1623, Ungvár: „Vagjon egy *Siska* vaas [a *Siska* szó áthúzva és a *vaas* után más kézzel írva: *Sisak*]” (OL. U et C Fasc. 116 No. 5); 1632, Fogaras, „Hatodik ládában fél szenten *siska* golyóbis no. 460” (Hadtörténeti Közlemények 1954, 2:248); 1635, Szerencs: „Harom forgo Taraczk. Egy *Siska*. Harom Szakallos” (OL. U et C Fasc. 41 No. 44); 1637: „Egy jo hozzu *siska*” (Oklsz.); 1648, Szerencs: „Taraczk vagyon. No 4. *Siska* vagyon No 1.” (OL. U et C Fasc. 41 No. 45); 1667, Huszt: „Az külső várban vagyon hét öreg ágyú, öt taraczk, egy mozsár, két *siska*, egy seregbontó” (HK. 1913: 302); 1669, Huszt: „*Siskához* való vas csiga Nro 1” (HK. 1892:136); 1669, Huszt: „*Siskához* való vasvessző van Nro 1” (uo.); 1682, Lelesz: „Negy apro Taraczkocskák. Egy Vas *siska*” (OL. U et C Fasc. 18 No. 19); 1690, Görgényvár: „egy ládában ágyú, taraczk, *siska*, vas golyóbisok nro 386” (HK. 1895:280); 1692, Görgényvár: „*Siskának* való go-

lyóbis Nro 210" (i. m. 281); 1703, Kisvárdá: „Hosszú *Siska* kettő idest Nro 2. Darda kópia Egy" (OL. U et C Fasc. 64 No. 17) stb.

Terebesen a XVII. században a szó *szicska* változatát ismerték, 1684: „*Szicsakhoz* valo golyobis No 320" (OL. I et C Fasc. 115 No. 14); „Bodnar Bastyan Vas Taraßk Nro 1. Kereken levő *Szicska* Nro 1. Kerék nélkül valo *Szicska* Nro 3" (uo.); „Új Bastyan . . . *Szicska* kereken Nro 1. *Szicska* agy nélkül Nro 2." (uo.).

A *siska* ágyúfajtánál gyakran kiemelték a számbavételnél, hogy az vasból készült és az alakja általában hosszú volt, vö. a fenti idézett adatokat 1549, 1623, 1637 és 1703-ból, továbbá: 1605: „egy *hosszú siska*" (Saád i. m. 31–2); 1669, Huszt: „Ezen bástyán fenn van egy *hosszú vas siska* . . . Nro 1" (HK. 1892: 133); 1688, Huszt: „egy *hosszú vas siska* forgó lábával együtt" (Radv: Csal. 394); 1690, Bethlen vára: „*Vas siska* nr. 1. *hosszú*" (HK. 1913:484) stb. A XVII. században pedig már *szakállas siskákkal* is találkoznak, pl. vö. 1669, Huszt: „A *szakállas* hosszú *vas siska*, rosz[!] forgó lábával" (HK. 1892:133); 1688, Huszt: „Vagyon ismét két *szakállas siska*" (Radv.: Csal. 392) stb.

A *siskapattantyú*, *siskatarack*, *siskaszakállas*, *forgósiska*-féle szerkezetekben a *siska* a kérdéses ágyú pontosabb megjelölésére szolgált, pl. 1560, Tihany: „Vas Taraczk III. *Syska Taraczk* I." (TörtTár. 1878:342); 1597: „Apro mosar aliter *siska pattantiv*" (OkI Sz.); 1684, Homonna: „Vigyázó bástyán *siska-szakállas*" (Századok 42: 143); 1669, Huszt: „*Forgósiska* tengelyéhez való *vas Nro 1*" (HK. 1892:136), „*Forgósiska taraczkhoz* való töltések" (uo.) stb.

Az előfordulási helyet illetően az OkI Sz. legkorábbi adatai nem sok fogódzót adnak, de a többi forrás alapján úgy látszik, hogy a XVI. században, s lényegében a XVII. században is inkább az ország északi részein ismerték a *siskának* nevezett ágyút, a déli végeken nem volt annyira elterjedve, legalábbis ez a megnevezés kevésbé volt ismert. Ilyen formán e R. szavunk származási helye nagy valószínűséggel az egykori Észak-Magyarországon, illetőleg a vele összefüggő területeken keresendő.

Figyelembe véve a XV–XVI. századi haditechnikai helyzetet, valamint az ágyúkészítési és felhasználási módokat Európában, a *siska* ágyúnév keletkezésének megfejtéséhez többféle mód is kínálkozik, melyekből kettőt — mint kevésbé valószínűt — inkább csak megemlítek, egyet pedig részletesen is kifejték.

a) Mivel azokban az évszázadokban elterjedt szokás volt, hogy az egyes ágyúknak a legkülönbözőbb neveket adták, mint pl. *csóka*, *fülemüle*, *sas*, *sólyom*, *bagoly*, *bika*, *macska*, *vadember*, *három pálca* stb., stb. (erre vö. pl. Takáts: Századok 42:132–8; Nagy L., i. m. 48; Iványi Béla, A magyar tüzérség fejlődésének vázlatja a XIV. és XVI. században. Debreczen 1916:14–6; HK. 1910:445; 1916:166; Kalmár i. m. 169), ezért először arra gondoltam, hogy talán a *siska* szó mögött szintén ilyesféle elnevezés, nevezetesen egy madárnév rejtőzik.

Átnézve azonban az idevonatkozó és pillanatnyilag elérhető szakkönyveket, egyre inkább valószínűvé kezdett válni előttem, hogy ez az út aligha járható. Legalábbis addig nem, amíg alakilag és jelentésanilag olyan kielégítő név, pontosabban madárnév elő nem kerül, amelyre megfelelő módon alapozni lehet. A szótári feldolgozások például egyetlen olyan szláv madárnevet sem említenek, amely a *siska* előzménye lehetne. Talán a hangutánzó eredetű cseh „*Sýc, sýček* 'Kauz, Käuzchen, Mauseule, Stockeule, kleine Waldeule, Todteneule, Sterbehuhn, Klagefrau, Kircheneule, Todtenvogel' " (Jungmann),

szlovák *syč* 'kuvik obyčajný; 'közönséges bagoly' (O. Ferianc, Slovenské názvoslovie vtákov. Bratislava 1958:315), ukrán *чуч* 'kuvik' (Hrincsenko); orosz *чуч* 'Kauz, Zwergohreule, Scops; kuvik, halálmadár' (Hadrovics—Gáldi: OrMSz.; Vasmer; — a szó etimológiáját is l. itt) felelne meg tartalmi szempontból a leginkább a követelményeknek. Bernoláknál (s nyilván az ő nyomán Jancsovicznál is) a *Síc* a. m. 'nagmenší Sokol; falco minimus; leg-kissebb sólyom'. Márpedig éppen a szintén középkori magyar *falkony* 'kisebb ágyúfajta' forrása végső fokon a latin *falco* 'sólyom' és 'ágyú' (TESz.). De akár 'bagoly', akár 'sólyom' volt a szó jelentése, az kétségtelen tény, hogy madárnevekkel, így e két névvel is gyakran neveztek meg ágyúkat, főként kisebb fajtaikat (l. fent és Takáts: Századok 42:141). Az alaktani és szótörténeti nehézségek azonban ez esetben is olyan komolyak, amelyek jelenleg aligha oldhatók meg. A *siska* ugyanis csak egy nőnemű *syčka* deminutívum hasonulással keletkezett folytatása lehetne (a terebesi *szicska* változat ezt mintha támogatná is). Ilyen alak azonban tudtommal a szláv nyelvekből nincs kimutatva, mivel a hímnemű *syč* ~ *syč* deminutívuma a szintén hímnemű *syčok* ~ *syček*. Egy ilyen jelentésű szónál viszont nehezen volna elképzelhető, hogy az átvett alak ne az egyes számú nominativus legyen. Másrészt egyetlen szláv nyelvből sincs adatom arra, hogy ez a madárnév valamilyen ágyúra is vonatkozott volna.

b) KNEIENZA ISTVÁN (SzlJsz. 476—7) négyféle N. magyar *siska* szó szláv forrására mutatott rá, s megemlítette, hogy az ágyúfajta vonatkozó R. magyar *siska* összefügghet ugyan a 'gubacs, tölgyfamakk, fenyőtoboz, diófogomba', illetőleg 'fánk, gombóc' jelentésű *siska* szó valamelyikével, „a baj azonban az, hogy a szó nem ágyúgolyót jelent, hanem magát az ágyút. A szláv-ságban ilyen szó nincs” (i. m. 477).

Mégis úgy tűnik, hogy a szó eredetét kutatva a legtöbbet ebben az irányban kereskedhetünk. Mert először is Kniezsának azt az állítását, hogy a szláv-ságban ilyen szó nincs, feltétlenül úgy módosítanám: ilyen jelentésű szó a szláv-ságból eddig még nincs kimutatva. Ugyanis bármennyire alaposan számba vették az egyes szláv nyelvek szókinését, mégis teljesen bizonyos, hogy a régi koroknak még mindig vannak olyan kifejezései, amelyek jelentései, jelentésváltozatai minden szempontból kielégítően még koránt sincsenek megállapítva. Aztán meg dacára annak, hogy egy *šiška* 'ágyúfajta' szót a szláv-ból ma még nem ismerünk, azért bizonyos összefüggések arra engednek következtetni, hogy a szláv *šiška* és változatainak eddig szótározott némelyik jelentése is alapja lehetett a *šiška* 'ágyúfajta' szó, illetve jelentés kialakulásának. Nem szabad elfelejteni, hogy esetünkben tkp. egy régi szakmai kifejezésről van szó, márpedig a 'dudor, dudorodás' alapjelentésre visszamenő szláv *šiška* (l. Kniezsa, SzlJsz. 476) szavak kapcsán éppen a szakterminológia adhat némi támpontot szavunk eredetének tisztázásához. Példának okáért az orosz műszaki terminológiában a *шшука*, a lengyelben a *szyszka* a. m. 'üreges tárgyak öntésére szolgáló forma, minta' (vö. Dal'; Ušakov; VarsóiSz.). Ez az 'öntőforma' jelentésű szláv *šiška* a középkori ágyú- és golyóöntő mesterek műhelyeiben éppúgy vonatkozhatott az öntőformára (a kisebb űrméretű ágyúgolyók fogó alakú öntőformáira l. Kalmár i. m. 239), mint a viszonylag kis alakú és könnyű súlyú kiöntött ágyúgolyóra. A *siska* 'ágyúfajta' golyója egy XVII. századi adat szerint kb. negyed kilogrammot nyomott csupán, ami az egyéb fajtájú lövedékek súlyához képest igazán nem sok, vö. 1632, Fogaras: „Hatodikládában fél fontos *siska golyóbis* no. 460.” (HK. 1954, 2:248). Érthető

tehát, hogy amíg a nagyobb ágyúk golyóit az inventáriumok mindig darabonként számbavették, addig a szakállasok és siskák lövedékeit elég gyakran meg sem számolták, csupán hozzávetőlegesen megbecsülték, akár az apró szemcsés gabonát, vagy éppenséggel a gubacsot, makkot, tobozt stb. például 1609, Ecsed vára: „Szakállas golyóbis vagon egy *süveggel*. — Egy *kazupban* is vagon” (Radv.: Csal. 136); 1688, Huszt: „Siskához való egy *átalag* golyóbis” (i. m. 396) stb. Az ilyen típusú öntőformák és a belőlük kikerült ágyúgolyók, valamint a fenyőtoboz, gubacs stb. közötti alaki hasonlóságra mutat rá a következő XVIII. századi lengyel adat: „*Szyszkowe* kartacze, od podobieństwa do szyszek borowych rzeczone” (Linde V, 634).

Az pedig ismeretes, hogy az egykori Magyarország nagyobb városaiban az északi területeken „a XV. század első felében találkozunk az első ágyúöntő- és fegyvergyártó mesteremberekkel. Nagyszombatban 1428-ban, Bártfán 1429-ben, Pozsonyban 1440-ben, Eperjesen 1441-ben, Kassán ugyancsak a XV. század 40-es éveiben öntenek először ágyút; a kassai lakatos, sarkantyús és fegyvercsiszár céhnek 1461-ből maradt fenn céhlevele stb.” (Heckenast G., Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Budapest 1959:13). Ezekben az ágyúöntő műhelyekben kétségtelenül nem kis számban dolgoztak csehek és szlovákok, akiknek szakmai szóhasználatában a *šiška* 'gubacs, toboz stb. alakú öntőforma' külső hasonlóságon alapuló névátvitel útján 'kisméretű ágyúgolyó' jelentésben állandósult. A jelentésváltozást elősegíthette a szak- és köznyelvben éppen nem ritka tréfás képzettársítási hajlam. Esetünkben mondjuk a 'gombóc' jelentésű *šiška* (már az ócsehben megvolt, l. Machek EtSlJČ. 610) alapján az öntvény is ólom-, vas- vagy rézgombóc, azaz *šiška* értelmet kapott. Ezt a nyugati szláv (szlovák vagy cseh) szakmai eredetű **šiška* 'ágyúgolyó' szót azután természetesen átvtették a magyar ágyúöntő mesteremberek, majd tőlük a tüzérek. És mint láttuk, ezek a „golyóbisok” lényegében egy új fajta, az eddigi nehéz ágyúkkal szemben egy sokkal könnyebb és mozgékonyabb, kis kaliberű típushoz tartoztak, amely új típust a rá jellemző *siska* szóval határozták meg: olyan ágyú tehát, amellyel *siskák*, azaz kis űrméretű golyók lőhetők ki, röviden *siskaágyú*.

Ilyenformán valószínűleg igaz Saád Ferenc észrevétele, amely szerint ez a szláv eredetű *siska* szavunk „egyike, ha lehet ezzel a kifejezéssel élni, a XVI—XVII. század tüzérségi tájszavainak, amellyel egyes vidékeken az apró, könnyű, kicsiny ágyúkat nevezik” (i. m. 32). Ha élt az egykori Magyarország északi területein egy szlovák (cseh) **šiška* 'ágyúgolyó' > magyar **siska* 'ua. szakterminus — márpedig minden okunk megvan rá, hogy ezt feltételezzük, hiszen vö. pl. orosz *šiška* 'Tannenzapfen, Kugel' (Vasmer), és lehetséges, hogy esetleg a most készülő szlovák nyelvtörténeti szótár anyagából már adatolható is lesz —, akkor a magyar *siska* 'ágyúfajta' jelentéstapadással önállósult kifejezés olyan szerkezetekből, mint az idézett *siskapattantyú*, *siskatarack*, *siskaszakállas* stb.

Az előadottakban viszonylag sok a feltételezés és kevesebb a nyelvi tény, ennek ellenére úgy érzem, hogy R. *siska* 'ágyúfajta' szavunk keletkezésének körülményeit pillanatnyilag ezen az úton-módon lehet a leginkább megvilágítani.

c) Befejezésül megemlítem még, hogy a R. magyar *siska* 'ágyúfajta' lehetséges forrását keresve talán érdemes volna megvizsgálni a híres cseh Jan *Žižka* személyével és nevével való esetleges összefüggéseket is. Noha Tóth Zoltán szerint a husziták ágyúit „a krónika baljóslatúaknak nevezi s

Zižka szekérvárát a körülményeknek megfelelően elhelyezett lövegeivel csak az éhség bírta megmozdítani. Pedig semmiféle nevükhöz fűződő technikai újításról nincsen tudomásunk" (HK. 1916:286). Ha valamilyen különleges ágyútechnikai újításukról nem is tudunk, az mindenesetre bizonyos, hogy a kisebb kaliberű ágyúk bevezetése a husziták nevéhez fűződik. S ez mégiscsak újítás volt, elsősorban a harcászatban, és ez az újításuk Mátyás idejében a magyar hadseregben is egyre jobban kezdett tért hódítani (vö. A magyar tüzér. A magyar tüzérség története. Budapest 1943:28, 34). A korabeli európai szokásoknak megfelelően egészen természetes lett volna, ha a husziták által használt könnyű ágyútípust olyan híres vezéregyéniségről neveztek volna meg, mint *Jan Žižka* (személyére vonatkozólag vö. pl. Fr. Palacký, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. III. Praha 1939:3—496; *Príruční slovník naučný*. IV. Praha 1967:900). Sajnos, erre a feltevésre a csehből semmilyen adatom nincs, de végeredményben az idevonatkozó cseh szakirodalmat nem volt módom átnézni, Gebauer ócseh szótára meg az *š* betűig nem készült el. Másrészt az sem teljesen lehetetlen, hogy az újfajta könnyű ágyútípust a magyarországi tüzérség kezdte összefüggésbe hozni a husziták szekérváraival és *Žižka* nevéhez kapcsolni. Ilyen vonatkozásban nem szabad elfelejteni azt sem, hogy az 1462 óta adatolt *R. hofnica* 'ágyúfajta' szavunk szintén cseh eredetű (TESz).

Adatok hiányában mindez természetesen csupán ötletnek tekintendő, amely azonban talán mégsem annyira bizarr és elképzelhetetlen, hogy ne lehetett volna fölvetni. Mindamellettt úgy vélem, hogy a szó eredetének legvalószínűbb magyarázatát a b) pontban kifejtettek adják.

GREGOR FERENC

Dialektwörter slawischen Ursprungs

Unter Verwendung der neueren Unterlagen der sprachgeschichtlichen Forschungen versuchte ich in meinem Artikel die Herkunft der drei ungarischen Wörter, des volks- und fachsprachlichen *magyarka*, der alten Wörter *piroska* und *siska* zu klären. Bei der Analyse der einzelnen Ausdrücke fand ich heraus, daß unsere drei Wörter slawischen Ursprungs sind.

Mit der Herkunft des Wortes *magyarka* 'Weinstockart' hat sich noch niemand eingehender beschäftigt. Die sprachlichen und geschichtlichen Tatsachen lassen gleichermaßen darauf schließen, daß ähnlich zu unseren vielen anderen Weintrauben- und Weinnamen (z. B. *dinka*, *kadarka*, *szlankamenka*, *zelenka*) auch das Wort *magyarka* ursprünglich serbischkroatischer Herkunft ist, namentlich die Übernahme der Bildung *madžarka* ~ *mağarka*. Das Wort kam durch ungarische Vermittlung auch ins Slowakische, wo es jedoch mit Bedeutungsänderung als „Weinrebe, Ableger" bekannt wurde.

Das alte Wort *piroska* 'Topfentascherl' wurde in Siebenbürgen gebraucht, wie die Angaben der siebenbürger Kochbücher beweisen. Die Gegend, in der das Wort verbreitet ist, seine Bedeutung und seine Form sind gleichermaßen slawisch, genauer weist es auf polnische Herkunft. Die Beziehungen vom XVI—XVII. Jahrhundert auf sprachlichem Gebiet zwischen Siebenbürgen und Polen wurden unter anderem auch in bestimmten Speisennamen bewahrt. Dazu gehört u. a. auch das Wort *piroska*, das die Entlehnung der Form des polnischen *pirozek* deminutivum genitivus partitivus ist. Genau von demselben slawischen Stamm stammt übrigens unser im Ungarischen seit neuerem verbreitete Wort russischer Herkunft *pirog* 'russischer Teig, Pastete, mit Fleisch und anderer Füllung', das heute noch in erster Linie zum Wortschatz der Gastronomindustrie und der Kochkunst gehört.

Das alte Wort *siska* 'Kanonenart' war im XVI—XVII. Jh. ein verbreiteter Ausdruck in der ungarischen Artillerie. Bezüglich der Herkunft des Wortes ist es am wahrscheinlichsten, daß das ungarische *siska* 'Kanonenart' die Entlehnung des westslawischen (tschechischen oder slowakischen) *šiška* die 'von einem Gallapfel, Zapfen usw. gebildete Gießform' ist, die durch eine Namensübertragung auf Grund der äußeren Ähnlichkeit im Sinne von 'Kanonenkugel von kleiner Größe' mit völliger Sicherheit sich auch in der tschechischen bzw. slowakischen Fachsprache festigte. Dieses ursprünglich fachsprachliche aber in dieser Bedeutung bis jetzt noch nicht aufgezeigte westslawische Wort *šiška*, übernahmen die ungarischen Kanonengießler von ihren Fachkollegen und von jenen wiederum die Artilleristen.

FERENC GREGOR